ТҮРКІТАНУ · № 5 ДӘРІС

Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу тарихы

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор
Авакова Раушангул Амирдиновна

Мақсат пен оқу нәтижелері

ДӘРІСТІҢ МАҚСАТЫ

Орхон-Енисей, Талас және ескі ұйғыр жазба ескерткіштерінің табылу, оқылу және филологиялық зерттелу тарихын жүйелі түсіндіру.

ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІ

01 Негізгі жазба ескерткіштердің тарихи сипатын ажыратады.

02 Томсен, Радлов және зерттеу экспедицияларының үлесін түсіндіреді.

03 Транслитерация, транскрипция және мәтін талдауын салыстырады.

04 Түркі жазба мұрасының тіл мен мәдениет тарихындағы орнын бағалайды.

Үш бағыт бір зерттеу логикасын құрайды

01

ТАРИХ

Жазбалардың табылуы, дешифровкалануы және жариялануы.

02

МҰРА

Орхон, Енисей, Талас және ескі ұйғыр мәтіндерінің сипаты.

03

ӘДІС

Транслитерация, транскрипция, лингвистикалық талдау және аударма.

Көне түркі жазуы — тарихи жадының дерегі

Руникалық мәтіндер тілдік жүйені ғана емес, түркі қоғамының тарихи санасы мен саяси идеясын жеткізеді.

01 Тілдік мұра
Ерте түркі тілінің грамматикасы, лексикасы мен дыбыстық жүйесі.

02 Тарихи дерек
Қағанат дәуіріндегі билік, қоғам және тарихи оқиғалар туралы мәлімет.

03 Әдеби ескерткіш
Шешендік құралдар, поэтикалық құрылымдар мен эпикалық дәстүр.

Төрт шешуші кезең

XVII–XVIII ғғ.	1889 ж.	1893 ж.	1894 ж.
Енисей	**Орхон**	**Дешифровка**	**Аударма**
Д. Мессершмидт және Ф. Страленбергтің ерте мәліметтері.	Н. Ядринцевтің Күлтегін мен Білге қаған стелаларын табуы.	В. Томсеннің руникалық жазудың кілтін ашуы.	В. Радловтың Күлтегін мәтінінің алғашқы аудармасын жариялауы.

1893 жылғы дешифровка көне түркі жазбаларын ғылыми тұрғыдан оқуға жол ашты.

Орхон, Енисей және Талас жазбалары

Ескерткіш	Негізгі сипаты	Мазмұны мен ерекшелігі
Орхон	Күлтегін, Білге қаған, Тонықөк	Саяси-идеологиялық мазмұн, риторика, параллелизм, мемлекетшілдік идея.
Енисей	Эпитафиялық жазбалар	Қайтыс болған тұлғаларды еске алу; жоқтау сарындары және ерте тілдік қабат.
Талас	Тасқа және ағашқа түсірілген жазулар	Талас алқабындағы жәдігерлер, аймақтық графикалық ерекшеліктер.

Салыстыру өлшемдері: мәтіннің қызметі, мазмұны, графикасы және тарихи ортасы.

Тарихи мәтін және көркем сөз

Күлтегін · Білге қаған · Тоныкөк

01 **Тарих** — Түркі қағанаты және ел басқару идеялары.

02 **Риторика** — Параллелизм мен қайталаулардың қолданылуы.

03 **Поэтика** — Көркем сөз оралымдары мен саяси үндеу.

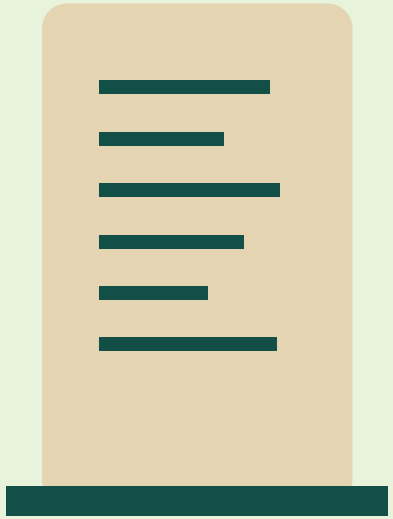

Енисей мен Талас мұралары

ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Негізінен эпитафиялық мәтіндер. Батырлар мен бектердің есімдері, жоқтау және еске алу мазмұны басым.

ТАЛАС ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Қазақстан мен Қырғызстанның Талас алқабынан табылған тас пен ағаш жазулар. Графикалық ерекшеліктері бар.

Екі топты зерттеу көне түркі жазба дәстүрінің аймақтық нұсқаларын түсіндіреді.

Ескерткіштің ғылыми құндылығы қалай ашылады?

01

Мәтінді оқу

Жазу белгілерін танып, дыбыстық сәйкестігін анықтау.

02

Тілді сипаттау

Фонетика, морфология және сөздік қорды талдау.

03

Тарихи түсіндіру

Мәтінді тарихи жағдай мен мәдени тәжірибемен байланыстыру.

Қолжазба дәстүрінің кеңеюі

IX–XIV ғасырларда Орталық Азияда ескі ұйғыр жазуы кең таралып, жанрлық ауқымы ұлғайды.

Таралған аймақтар	Тұрфан · Дуньхуан · Ганьсу
Жазу негізі	Соғды графикасынан қалыптасқан алфавиттік жүйе
Бағыты	Тігінен, жоғарыдан төмен жазу

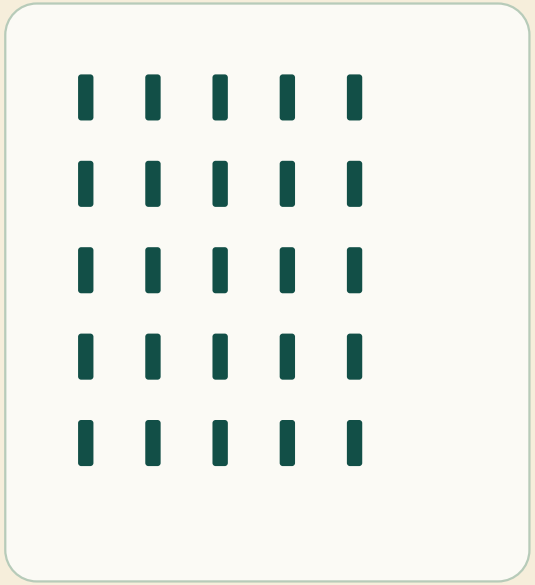

ҚОЛЖАЗБА МҰРАСЫ

Ескі ұйғыр қолжазбаларын зерттеу экспедициялары

ГЕРМАНИЯ

Turfanforschung

А. фон Лекок пен А. Грюнведель еңбектері.

РЕСЕЙ

Шығыстану зерттеулері

С. Ольденбург пен В. Радлов жарияланымдары.

ФРАНЦИЯ

Шығыстану экспедициялары

XX ғасыр басындағы қолжазба зерттеулері.

Экспедициялар нәтижесінде мыңдаған қолжазбалар ғылыми айналымға енгізілді.

Ескі ұйғыр мәтіндерінің үш үлгісі

БҰДДИСТІК МӘТІН

«Алтын яруг»

Буддистік канондық әдебиеттің маңызды үлгісі.

МАНИХЕЙЛІК МӘТІН

«Хуастуанифт»

Манихейлік тәубе, өкініш дұғасы.

ЭПИКАЛЫҚ ЖӘДІГЕР

«Оғуз-нама»

Оғыз қаған туралы эпикалық мұра.

Жазба мұраның лексикалық ерекшеліктері

ДІНИ ТЕРМИНОЛОГИЯ

- Буддизм
- Манихейлік дәстүр
- Несториандық христиандық

ТІЛДІҢ ДАМУЫ

Діни-философиялық аудармалар арқылы абстрактілі ұғымдар, жаңа сөздер және терминологиялық қабат қалыптасты.

Мәтінді зерттеудің төрт кезеңі

01 Транслитерация

Көне графикалық таңбаларды ғылыми таңбаларға түсіру.

02 Транскрипция

Дыбысталуын және фонемалық құрамын қалпына келтіру.

03 Тілдік талдау

Морфологиялық тұлғалар мен тарихи мағынаны анықтау.

04 Тарихи аударма

Мәтінді дәуірдің мәдени контексінде түсіндіру.

Транслитерация мен транскрипцияның айырмасы

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ

Мәтіндегі әріптік белгілерді басқа таңбалық жүйеге сәйкестендіреді. Графикалық ақпаратты сақтауға бағытталған.

ТРАНСКРИПЦИЯ

Мәтіннің дыбыстық көрінісін қалпына келтіреді. Фонемалар мен дыбыстық сәйкестіктерге сүйенеді.

Екеуі бірін-бірі алмастырмайды; текстологиялық талдауда өзара толықтырады.

Жазба мұраны түсіндірудің кешенді үлгісі

01

ДЕРЕК

Ескерткіш пен мәтіннің өзін белгілеу

02

ОҚУ

Графика, таңба және дыбысты анықтау

03

ТАЛДАУ

Сөз, грамматика және мағына

04

ТҮСІНДІРУ

Тарихи-мәдени контекст және аударма

Нәтижені түсіндіруде тілдік дәлел мен тарихи деректің арақатынасы ескеріледі.

Көне мәтіндер нені түсіндіруге мүмкіндік береді?

01

Тіл тарихы

Фонетика, морфология және тарихи лексиканың дамуы.

02

Тарих

Қағанат дәуірі, мемлекеттілік, әлеуметтік құрылым.

03

Мәдениет

Дүниетаным, дәстүр, діни және әдеби ұғымдар.

04

Текстология

Мәтінді түпнұсқасына жақын оқу және салыстыру.

Көне жазбалар — түркі тарихы мен тілінің тұтас айғағы

01 Орхон-Енисей және Талас жазбалары мемлекеттілік пен тарихи жадты танытады.

02 Ескі ұйғыр мәтіндері жазба жанрлардың, діни-философиялық лексиканың дамуын көрсетеді.

03 Текстологиялық талдау түпнұсқаны ғылыми негізде түсіндіруге мүмкіндік береді.

ТІЛ · МӘТІН · ТАРИХ

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

01 Орхон, Енисей және Талас жазбаларының мазмұндық айырмашылықтары қандай?

02 1889 және 1893 жылдардағы оқиғалар көне түркі мәтіндерін зерттеуге қалай әсер етті?

03 В. Томсен мен В. Радловтың ғылыми еңбектері несімен ерекшеленеді?

04 Ескі ұйғыр жазуы қай жазу негізінде қалыптасты және қандай аймақтарға таралды?

05 «Алтын яруг», «Хуастуанифт», «Оғуз-нама» мәтіндерінің жанрлары қандай?

06 Транслитерация, транскрипция және тарихи-мәдени аударманы қалай ажыратуға болады?

Пайдаланылған әдебиеттер · 1/3

01 Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің мәтіні. – Алматы: Мектеп, 1990. – 208 б.

02 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.

03 Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.

04 Аманжолов А.С. Көне түркі жазуы тарихының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2003. – 304 б.

05 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Пайдаланылған әдебиеттер · 2/3

06 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.

07 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғғ.). – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.

08 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.

09 Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: Тексты и исследования. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952. – 116 с.

10 Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. – Санкт-Петербург, 1892–1899.

Пайдаланылған әдебиеттер · 3/3

11 Томсен В. Декодирование орхонских и енисейских рунических надписей (аударма және зерттеулер). – Копенгаген / Санкт-Петербург, 1893 (қайта басылым: Москва, 1959).

12 Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – Москва: Наука, 1997. – 303 с.

13 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – Москва: Наука, 1964. – 215 с.

14 Tekin, T. A Grammar of Orkhon Turkic. – Bloomington: Indiana University, 1968. – 410 p.

15 Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 948 p.